

Haraszi György
A kárpát-medencei zsidóság
annotált kronológiája
1918 és 1945 között

(Történeti és módszertani bevezetés)

Post equitem sedet atra cura

Ajánlom ezt a könyvet az 1944-ben Auschwitzban meggyilkolt anyai dédapám – és valamennyi nagyszülöm – áldott emlékének

Ha a pandémia is engedi, még a nyári, kora őszi hónapokban megjelenik Haraszi György kronológia-sorozatának régóta ígért második, időrendben ötödik kötete, a *Pannóniától Magyarorszáig: V. Ezüstkor, vaskor, pusztulás. A Kárpát-medencei zsidóság annotált kronológiája 1918 és 1945 között* címen. Az ezer oldal meghaladó, a *Múlt és Jövő* eszmei támogatásával megjelenő könyv alábbi történeti és módszertani bevezetése részletes eligazítást ad az annotált kronológia célkitűzéséről, alkalmazott módszereiről. Eltekintve a befejezetlen Magyar-Zsidó Oklevéltár 77 éven keresztül rendszertelenül megjelenő 18 kötetétől és a Randolph L. Braham nevével fémjelzett, gyakran több szerző munkáját egybefogó kiadványoktól, mindmáig nélkülözünk kell az olyan, hagyományos értelemben pozitivistának nevezhető, verifikált események, adatok lehetőség szerint legszélesebb körére kiterjedő adattárakat, amelyeknél az ideológiai konstrukció nem gyúri maga alá a tényvalóságot. Így van ez a régebbi korok esetében és még sajnálatosabban így van ez a következményeiben még ma is velünk élő 1918–1945 közötti időszak esetében is. Az új kiadvány, miként a tervezett és eddig csak részben megvalósult kronológia-sorozat is, ezt a hiányt próbálja a maga módján enyhíte-

Fotó: Kőbányai János

Haraszi György és Jákov Katz
a *Múlt és Jövő* (régli) szerkesztőségében

ni. Ahogy köztudomás szerint nálunk mindenki ért a focihoz (régiben úgy mondták: Debrecenben mindenki doktor), így a korszakra visszatekintve, de akár a napi események történeti megalapozásában ma Magyarországon szinte mindenki a holokausztot (az újkéletű angolszász terminológiával kizorítva a sokkal szemléletesebb és a valóságot is jobban tükröző, a kölcsönösséget is kifejező, vészkorszak elnevezést) tekintti hivatkozási alapnak, annak szakértője. Ha ismeretei esetleg mégsem felelnek meg a tényeknek, a régi – Hegelnek tulajdonított – mondás szerint „umso schlimmer für die Tatsachen”. Bízunk kell benne, hogy egyszer ez a helyzet is változni fog. A reménykedők hálnak meg utójára.

*

A nemzetiségi feszültségek és az első világháborús vereség folyamánként a történeti Magyarország felbomlása máig ható következményekkel járt, nem csupán az immár másfélszáz éves modern Magyarország, de az egész Kárpát-medencei zsidóság további sorsának alakulására is. A külvilág számára egységesnek tűnő kora újkori magyarországi zsidóság (*Natio Hebraica*) legkésőbb a 19. század második harmadától már erősen megosztott volt. A befogadó nemzethez készségesen asszimilálódó, a kulturális életben egyre nagyobb szerepet játszó városi, értelmiségi réteg a zsidóság egyik arca volt, a hagyományörző, vallásos, többnyire jiddis vagy német nyelvet beszélő, lassan magyarosodó csoport a másik, de ennek a közösségnek volt egy – az íratlan „társadalmi szerződés” előnyeit élvező – gazdaságilag egyre erősödő (nagy- és közép-)polgári része, sőt, a 20. században már új jelenségként egy zsidó nacionalista, cionista oldala is, a számos többi belső entitása mellett.

A szétváló neológia, ortodoxia (a legkülönbözőbb irányzataival) és az egyre erősödő szekularizáció kikezdték a magyarországi zsidóság látszólagos egységét, amelynek immár legfontosabb összetartó erejévé a hajdani (történetileg ugyancsak megkérdőjelezhető) közös származáson túl immár a minden csoportot (a kitértket is beleértve) fenyegető, számos ok miatt időről időre felparázsló, különböző formákat öltő antiszemitizmus vált.

A világháborút követően hatalmas változások mentek végbe a Kárpát-medencei zsidóság életében. A háború előtti egységes országterület zsidó népességének – Horvátországot is beleszámítva – több mint fele az új határokon túlra került, a megmaradt országban a korábban enyhe többségben lévő ortodox zsidók aránya jelentősen lecsökkent, a *status quo ante* hitközségek száma és szerepe is to-

vább zsugorodott; az új generációk körében az asszimiláns szekularizáció minden korábbi mértéket meghaladt.

A megváltozott politikai légkörre és az antiszemitizmus új, immár államilag támogatott hullámára a hivatalos zsidó vezetőség – bár egyre csökkenő belső meggyőződéssel – a korábbi, liberális korszak reflexeivel válaszolt; nem győzték folyamatosan bizonygatni, hogy az izraelita vallás követői mindig is a nemzethez hű, hazaszerető és a kötelességeiket felülreprezentáló közösség („Mózes-vallású magyarok”) tagjai voltak és maradnak.

A zsidó felekezet létszáma már a századforduló óta megfigyelhető demográfiai hanyatlás következtében a trianoni Magyarországon az elkövetkező két évtizedben tovább csökkent, amihez hozzájárultak a kitérések és vegyesházasságok is. (Ugyanakkor az elszakított területek többségében, így Szlovákiában, Kárpátalján, Erdélyben a zsidók száma, ha korlátozott mértékben is, de tovább növekedett, mert elsősorban itt éltek a térség arculatát meghatározó, nagyobb szaporaságú ortodox zsidóság tömegei.)

A trianoni Magyarország zsidósága – a magyar állameszme és kultúra összetartó ereje ellenére – 1938–1940-re egyre távolabb került az elcsatolt területeken élő hitsorsosaitól. A korábban egységesnek tekinthető hitközségi szervezetek megszűntek, a szlovákiai (és kárpátaljai), erdélyi és jugoszláviai ortodoxok és neológok a magyarországiaktól független, külön területi szövetségekbe tömörültek.

Az utódállamok hatásai megkísérelték leválasztani a korábbi nemzetiséginek számítót zsidóságot az új országokban kisebbségbe került magyarságról. Arra törekedtek, hogy a továbbiakban a zsidók ne magyar (vagy akár a felkínált „csehszlovák”, netán román vagy délszláv), hanem (a korábban ismeretlen) zsidó nemzetiségűnek vallják magukat a népszámlálásokon. Megkísérelték megtiltani számukra a magyar tannyelvű iskolák látogatását, helyette az ország hivatalos tannyelvű oktatási intézményeit írták elő, illetve paradox módon támogatták akár még a héber tannyelvű iskolák létesítését is. Mindezek következtében az e területeken fokozatosan szekularizálódó zsidó ifjúság körében – amelynek magyar kötődése és nyelvtudása amúgy is hanyatlásnak indult – minden korábbi mértéket meghaladóan megerősödtek a cionista mozgalmak, méreteiben messze meghaladva a trianoni Magyarország zsidó fiatalságának hasonló nemzeti törekvéseit.

A második világháború után hosszú évtizedekig – úgyszólván mindmáig – Magyarországon nem

születtek a hazai zsidóság két háború közötti történetét, a 20. századi magyarországi antiszemitizmus kérdését és általában az úgynevezett „zsidókérdés” egész problematikáját feldolgozó, terjedelmes, a kérdéskörrel őszintén szembenéző érdemi munkák. Sem az országban maradt, 100 000 főt meghaladó magyarországi zsidóság (körülbelül 40 000 túlélő 1948-ig elhagyta az országot), a „maradék maradéka”, sem a magyar társadalom az adott hatalompolitikai körülmények között nem volt képes számot vetni a történetekkel, a bekövetkezett tragédiával. Bibó István híres, a totális kommunista hatalomátvétel árnyékában megjelent (1948) tanulmánya – többek között a keresztény magyar középosztály felelősségéről – sem ad a problémára kielégítő választ. A kommunista hatalomátvétel után az egész zsidóproblematika évtizedekre tabusítva lett, az áldozatokat a „fasizmus”, a megszálló németek és nyilas kiszolgálóik számlájára írták.

Bár a „létező szocializmus” idején az antiszemitizmust hivatalból üldözték, a hatalom birtokosai a zsidó életet kizárólagosan a hitéletre korlátozták, és úgy gondolták, hogy néhány évtized alatt az egész probléma az össznépi szocialista integráció útján „magától” megoldódik. A történeti feldolgozások, amelyek természetesen nem pótolhatják a társadalmi párbeszédet és az elmaradt érdemi jóvátételt, külföldön születtek meg; elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban, illetve Izraelben, mely helyeken a háború után a legnagyobb létszámú, magyarországi származású zsidó népesség élt.

Zsidó vonatkozásban a vizsgált korszak legismertebb kutatója a közelmúltban elhunyt, matuzsálemi kort megélt, az USA-ban alkotó erdélyi (a háború előtt Désen élő) Randolph L. Braham (Ábrahám Adolf, 1922, Bukarest – 2018, New York) a holokausztkutató doayenje. Braham több mint 60 könyvet írt, szerkesztett, konferenciák tucatjait szervezte, de érdeklődése elsősorban a holokauszt időszakára korlátozódott. Így foglalkozott többek között a munkaszolgálat történetével (*The Hungarian Labor Service System, 1939–1945* [New York: Boulder, 1977]; magyarul: *A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései*; szerk. Randolph L. Braham; Budapest: TEDISZ – Szt. Pál Akadémia, 1996, *Látószög könyvek*). Schmidt Máriával közösen megjelentette a *Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti Zsidó Tanács* (Budapest: Minerva, 1990) című visszaemlékezés-gyűjteményt. Utolsó évtizedeiben magyarországi és erdélyi munkatársaival elkészítette az egységesnek szánt – ám a rendelkezésre álló forrásanyag hiányosságai és az egyes szerzők eltérő kvalitásai miatt vegyes színvonalú – *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiáját* (3

kötet, Budapest: Park Könyvkiadó, 2007), valamint angol nyelven többször is kiadta a magyarországi holokauszt válogatott és annotált bibliográfiáját (magyarul: *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*, 1–2.; szerk. Randolph L. Braham; [Budapest: Park Kiadó, 2010]).

Jóllehet az egész kérdéskör vonatkozásában talán legtartalmasabb az általa szerkesztett és kiadott *Hungarian–Jewish Studies* (New York: World Federation of Hungarian Jews, 1966, 1969, 1973) három kötete, amely számos szerző tollából értékes tanulmányokat tartalmaz, Braham legismertebb munkája az angolul és magyarul több kiadást megélt monumentális műve, a kétkötetes *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* (New York: 1981). (Méreteiben többszörösen meghaladja a kelet-közép-európai zsidóság második világháború alatti sorsát feldolgozó hasonló munkák terjedelmét.) Ezt a könyvet nálunk *A magyar Holocaust* címen 1988-ban adták ki. A bővített, átdolgozott változat az Egyesült Államokban 1994-ben (New York: Columbia University Press), Magyarországon 1997-ben jelent meg, ekkor már az eredeti cím fordításával: *A népiértés politikája: a holokauszt Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Kiadó). Braham – bedolgozókkal – állandóan bővítette könyve anyagát. A Park Kiadó 2015-ös új kiadása 1796 oldal terjedelmű, a korábbi 1474 oldal helyett. Braham műve annak az alapvető ténynek a tragikus illusztrációja, hogy – Heller Ágnes szavaival – „a magyar zsidóság a háború alatt egyharmaddal több embert veszített, mint az Egyesült Államok hadereje a második világháború minden hadszínterén együttvéve. A kétkötetes elbeszélésben ez a statisztika változik példátlan rémtörténetté.”

Sajnos, a politológus végzettségű Braham nem volt sem szaktörténész, sem levéltáros, nem látja/láttatja (őszintén szólva, nem is kísérel meg megérteni) a trianoni Magyarország társadalmát feszítő, összenemzeti tragédiához vezető antinómiákat. A háború után már nem élt, nem kutatott Magyarországon, mások anyagszolgáltatásaira, így nem utolsósorban Karsai Elek (*Klein Elek*, 1922, Miskolc – 1986, Budapest) anyaggyűjtésére és feldolgozásaira (*Vádirat a nácizmus ellen* [Dokumentumok. Szerk. Benoschofsky Ilonával, I–II., III. kötet önállóan, [Budapest: MIOK, 1958, 1960, 1967], IV. kötet Karsai Lászlóval Budapest: 1958–1967, 2014 [Balassi]; „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”. *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon 1939–1945* I–II. [Budapest: MIOK, 1962]) támaszkodik, és az előzmények nagyon felületes főlvázolása után az 1938/39 utáni eseményekre koncentrálni, különös tekintettel az 1944-es évre. Áb-

rázolásmódja statikus, leíró jellegű, nélkülözi a mélyebb analízist. Heller Ágnes talán maga sem sejtette, hogy mennyire találóan jellemezte munkásságát, amikor *A népiértés politikája* új megjelenése kapcsán a *Múlt és Jövő* zsidó periodikában megjelent – innen az előző idézet – írásában Brahamet „a holokauszt Tinódiája”-ként méltatta.

A Braham által kitaposott ösvényen halad a debreceni zsidó gimnázium volt tanárának, az utóbb Izraelben élő Gonda Lászlónak (1910, Makó – 1985, Tel-Aviv) a munkája, *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945* (Budapest: Századvég Kiadó, 1992) és a könyve megírása idején már az Egyesült Államokban élő izraeli vallás- és kultúrtörténész Raphael Patai (Patai György Ervin, 1910, Budapest – 1996, New York) *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology* (Detroit: Wayne State University Press, 1996). Mindkét mű csak röviden foglalkozik az adott korszakkal, annak is inkább a második felével, és nélkülözi a mélyebb elemzést, ami Patai könyvének címe alapján elvárható volna.

Jóval értékesebb és adatgazdagabb az ortodox családból származó izraeli történész, Nathaniel Katzburg (1922, Budapest – 2006, Tel-Aviv) *Hungary and the Jews: Policy and Legislation, 1920–1945* (Ramat Gan, Israel, 1981, héberül: *Jáhádut Hungárija 1920–1945* [A judaizmus Magyarországon 1920–1945], [Jerusálajim: Jád vá-Sém, 1992]) című műve, amely utóbb magyarul is megjelent. (*Zsidópolitika Magyarországon 1919–1945* [Budapest: Bábel Kiadó, 2002]). További információ található a magyarul ugyancsak megjelent *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon* (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó 1999) című könyvében. A debreceni származású izraeli történész, Asher Cohen (*Kohn György, 1936–1996*) háború alatti ifjúsági cionista ellenállásról szóló, sok legendával leszámoló, eredetileg héberül írott monográfiája, a *The Halutz Resistance in Hungary, 1942–1944* (New York: Boulder, 1986) utóbb magyarul is megjelent (Asher Cohen: *A haluc ellenállás Magyarországon, 1942–1944* [Budapest: Balassi Kiadó, 2002]). A Bar Ilan Egyetem (Rámát Gán) professzorának, Jehuda Donnak (1930, Budapest –) utóbb magyarul is kiadott tanulmányai (*A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században: tanulmányok* [Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont – *Élet és Irodalom*, 2006]) is említendőek ebből az időszakból.

A nyolcvanas évek második felétől, a kilencvenes évektől – az egyre szabadabbá váló légkörben – Magyarországon is elindultak a kutatások, amelyek a Braham által kitaposott úton haladtak, elsősorban különböző holokauszt-tárgyú helyi és általános té-

mákra (munkaszolgálat, kényszermunka, deportáció, áldozatok száma, embermentés, illetve a népiértésért felelős főbűnösök elleni háború utáni perek) fókuszáltak. (A korai kutatók közül megemlítendő Karsai László, Molnár Judit, Szita Szabolcs neve – legfontosabb műveikről az olvasó a válogatott bibliográfiából tájékozódhat.). Ma már ezeknek a kutatóknak nagyszámú követője, folytatója van, kiemelkedik közülük a Karsai–Molnár-tanítványként indult Kádár Gábor – Vági Zoltán szerzőpáros, akik számos eredeti gondolatokban gazdag mű (*Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyion történetéből* [Budapest: Osiris Kiadó, 2001]; *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése* [Budapest: Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 2005]; *A végző döntés. Berlin, Budapest, Birkenau 1944* [Budapest: Jaffa Kiadó, 2013]; *Táborok könyve – Magyarok a náci koncentrációs táborokban* [Budapest: Könyv és Kávé Kiadó, 2017]) mellett elkészítették az új magyar Auschwitz-kiállítás és a Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékhely (HDKE) állandó kiállításának forgatókönyvét – az utóbbit Molnár Judittal együtt jegyzik. A múlttal való szembenézés és a magyar közigazgatás felelőségének vizsgálata jegyében jelent meg a közelmúltban Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt* [Budapest: Jaffa Kiadó, 2019] című munkája.

2001-ben látott napvilágot Gyurgyák János új utakat nyitó nagy monográfiája, *A zsidókérdés Magyarországon – Politikai eszmétörténet* (Budapest: Osiris Kiadó 2001), amely széles perspektívában a magyarországi antiszemitizmus történetét, legfontosabb szereplőit és műveiket vizsgálja. Minden érdeme mellett a könyv adós marad a népi zsidóellenesség, a tömegek antiszemitizmusának bemutatásával, motívumai és működési mechanizmusa ábrázolásával, holott enélkül szinte érthetetlen a szélesebb társadalom viselkedése krízishelyzetekben. Az ismételt feltörő tömeges zsidógyűlölet (1848, 1882–1883, 1919–1921, 1944) magyarázatára az elmúlt közel 80 évben több elmélet is született (Hermann Imre, Kende Tamás, legújabban Pelle János), de úgy tűnik, a különböző, főleg pszichológiai magyarázatok egyike sem ad kielégítő választ.

Nagy várakozás előzte meg Komoróczy Géza végül öt kötetre duzzadt, a magyarországi zsidóság egész történetére kiterjedő monográfiáját és dokumentumgyűjteményét (Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I–II.* [Pozsony: Kalligram Kiadó, 2012]; Komoróczy Géza [őá.]: *„Nekem itt zsidónak kell lenni”. Források és dokumentumok [1965–2012]* A zsidók története Magyarországon I–II. kö-

tetéhez. *Szöveggyűjtemény* [Pozsony: Kalligram Kiadó, 2013]; Komoróczy Géza [ö.á.]: *Zsidók a magyar társadalomban. Írások az együttélésről, a feszültségekről és az értékekről, 1790–2012* [szöveggyűjtemény] I–II. [Pozsony: Kalligram Kiadó, 2015]), de sajnos a monográfia rengeteg tárgyi hibát tartalmaz, elfogult szemléletű és nagy terjedelme ellenére szétesik a részletekben. A két háború közötti időszak bemutatásakor nem megy túl a már évtizedek óta megszokott hagyományos megközelítésen. Nagy terjedelme ellenére Brahmához hasonlóan sajnálatos módon nem a témakör minél teljesebb, sokoldalú feldolgozására törekedett, hanem saját koncepcióját igyekezett bizonyítani a leírattal. (Ez egyébként gyakorta sokunkra érvényes.)

Ungváry Krisztián könyve (*A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus* [Pécs–Budapest: Jelenkor Kiadó – OSZK, 2012]), amely részletesen foglalkozik a Horthy-korszak hivatalos „zsidópolitikájával”, egyes nyugati minták nyomán azt a nézetet képviseli, hogy az első világháború után politikai szerepet játszó elit a magyar társadalom feszítő ellentéteit a magyarországi zsidóság anyagi kifosztásával, a zsidók visszaszorításával kívánta megoldani, és eltérés az egyes csoportok között „csupán” ennek ütemében, megvalósítási lehetőségeiben volt. 1938 után ennek kivitelezése több – egyre radikálisabb – lépésben meg is valósul, hogy aztán 1944-ben a totális kisajátításba torkolljon. Kádár–Vági, valamint Götz Aly és Christian Gerlach (*Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása, 1944/1945* [Budapest: Noran Kiadó, 2005]) könyveiből tudjuk, hogy a programnak érdemben csak az első fele – a jogfosztással, utóbb német kezdeményezésre és segédlettel, tömeggyilkossággal párosult rablás – realizálódott, érdemi, széleskörű szociális reformokra – az elkobzott vagyon felhasználásával – nem került sor.

A rövid historiográfiai áttekintés után lássuk, hogy mit tudnak, vagy inkább vélnek tudni a két világháború közötti magyar zsidóság történetéről az angol nyelven olvasó világban. Az egyik legismertebb kézikönyv a Gershon David Hundert által szerkesztett *The Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* I–II (New Haven – London: Yale University Press, 2008) *Magyarország* (Hungary) szócikkében az alábbi rövid áttekintés olvasható a kérdéses időszakról (György Haraszti [2010, August 26]: *Hungary from 1918 to 1945*, YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe; https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hungary/Hungary_from_1918_to_1945; utolsó hozzáférés: 2020. október 19.). Saját (visz-)fordításomban szó szerint idézem:

„Jóllehet, mintegy tízezer »izraelita vallású« katonára esett az első világháborúban a csatatereteken, a hagyományos antiszemitizmus tovább növekedett a háború végére és az első világháború után. A magyarországi zsidókat a katonai szolgálat elszabotálásával, gyávaasággal, aktív feketepiaci részvétellel és hadiszállítási csalásokkal vádolták. A »zsidókérdés« ismételtén visszatérő téma volt a korabeli sajtóban. A legnagyobb hatású az az ankétsorozat volt, amelyben a magyarországi közvélemény számos képviselője fejtette ki erre vonatkozó nézeteit a *Huszádik Század* – a kor legfontosabb, Jászi Oszkár által szerkesztett társadalomtudományi folyóirata – hasábjain 1917-ben.

Az első világháború elvesztése (és a Versailles körüli békeszerződések) következtében a történeti Magyar Királyságot feldarabolták, és az új Magyarország mind területét, mind lakosságát tekintve csak töredéke volt a korábbinak. Számos zsidó vallású vagy zsidó származású polgári radikális és szociáldemokrata jelentős szerepet játszott a gróf Károlyi Mihály vezette polgári forradalomban. Ez a jelenség a magyar társadalom széles köreiből jelentős ellenállást váltott ki, ami csak tovább nőtt, amikor a Kun Béla (aki maga is zsidó származású volt) vezette kommunisták 1919 márciusában átvették a hatalmat.

Magának a Károlyi-kormánynak is több zsidó vagy zsidó származású tagja volt, és ezek aránya – néhány hónappal később – a Magyar Tanácsköztársaság idején – annak vezető szerveiben – minden korábbi mértéket meghaladt. A Forradalmi Kormányzótanács 29 tagja közül 19 zsidó vagy zsidó származású volt. Hasonló arányokat találunk a vidéki vezetők és aktivisták között is. A bolsevik kísérlet 1919. július végére a belső nehézségek és a külföldi intervenció következtében összeomlott, és egy rövid időszak után a hatalmat a Horthy Miklós vezette Nemzeti Hadsereg vette át, amely mögött a jobboldali ellenforradalmi radikálisok és a régi rendszer követői álltak.

A magyarországi zsidóknak csak egy kis töredéke vett részt a forradalmakban, a középosztálybeli többség az első pillanatoktól kezdve szemben állt a kommünnel, és néhányan aktívan támogatták az ellenforradalmi megmozdulásokat is. Ennek ellenére a magyar társadalom széles rétegeiben minden korábbi méretet meghaladó antiszemita megnyilatkozásokra és megnyilvánulásokra került sor. Párhuzamosan az új rezsím létrejöttével, széleskörű anti-kommunista és zsidóellenes atrocitásokra került sor az ország központi régiójában, valamint a dunántúli városokban és falvakban. Az antiszemita akciók, az

ügynevezett „vörösterror” megtorlását célozták, amelyeknek a valóságban jóval több zsidó származású áldozata (számukat 3000 főre becsülik) volt, mint gondolni szokás.

Ennek az »új« antiszemitizmusnak több oka volt: bűnbakként a zsidókat tették felelőssé a világháborús vereségért, az utódállamokból származó magyar menekültek szemében ők voltak a felelősök azokért a nehézségekért, amelyekkel az új helyzetben a menekültek szembetalálták magukat, a zsidók gazdasági konkurens szerepe, továbbá túlzott jelenléte a gazdasági és kulturális életben, valamint nem utolsósorban néhány zsidó (vagy akként számon tartott személy) szerepe a forradalmakban. A zsidóellenes érzelmek legfontosabb eleme azon a tényen alapult, hogy a háború utáni Magyarország nemzeti integrációja – a nemzetiségi területek elvesztése után – etnikai elvekre épült.

A politikai helyzet 1921. évi stabilizációja után az erőszakos zsidóellenes atrocitások megszűntek, de a magyar társadalmat továbbra is nacionalista, jobboldali, zsidóellenes érzelmek jellemezték. Az új kormányzati politika – ellentétben a háború előtti liberális időszakkal – továbbra is nyíltan antiszemita maradt. A Horthy-rezsim egyszerre próbálta meg – amennyire lehetséges volt – konszolidálni és elnyomni a trianoni Magyarország zsidóságát. Ennek a célkitűzésnek az egyik eszköze a zsidók felsőoktatási hozzáféréseinek korlátozása volt.

1920-ban az antiszemita diákmozgalmak és a konzervatív keresztény körök nyomására a Nemzetgyűlés elfogadta az első világháború utáni Európa első »zsidótörvényét«, az ügynevezett *numerus clausus*-törvényt (1920:25. tc.). Jóllehet, a törvény nem említette kifejezetten a zsidókat (nemzetiségi és faji kategóriákkal operált), mégis elsősorban a zsidók ellen irányult (akiket korábban sohasem határoztak meg jogilag ilyen terminológiával). A *numerus clausus*-törvény a zsidó hallgatók arányát a felsőoktatási intézményekben 6%-ban (ennyi volt a zsidók arányszáma az ország össznépességéhez viszonyítva) szabta meg. Ez a törvény, amely hallgatólagosan a magyar zsidóságot faji-nemzeti kisebbségként határozta meg, nagy csapást mért mindazokra az asszimilációra törekvő zsidókra, akik kinyilvánították lojalitásukat a magyar nemzet iránt. Mindezek ellenére a magyar zsidó közösség hivatalos képviselői – a magyar kormány kérésére – tartózkodtak attól, hogy segítségért a Népszövetséghez forduljanak: nem kérték, hogy a Népszövetség gyakoroljon nyomást a magyar kormányra ennek az intézkedésnek a visszavonására, sőt, elhatárolták magukat több nagy nemzetközi zsidó szervezet ilyen irányú kezdeményezéseitől is.

A zsidó közösség helyzete fokozatosan stabilizálódott gróf Bethlen István miniszterelnöksége (1921–1931) alatt; és az antiszemita politika kiváltotta negatív reakciók ugyancsak háttérbe szorultak. Jóllehet, a magyarországi zsidók asszimilációja tovább folytatódott, a magyar társadalom lebecsülte ennek mértékét, és a továbbiakban nem is tekintette kívánatosnak azt. Az 1920-as évek második és az 1930-as évek első felében a politikai életben általánossá vált az a vélemény, hogy létezik egy megoldásra váró »zsidókérdés«, és a pragmatikus szempontok csupán a szélsőjobboldali antiszemita követelések mérsékelését célozták. Ezek a szempontok magukba foglalták a zsidóság nagy gazdasági szerepét, a várható külföldi reakciókat, a megszorító intézkedések kivitelezési nehézségeit és az utódállamok problémáját. A magyarországi zsidó szervezetek tiltakozása ellenére a *numerus clausus*-törvény még hosszú évekig érvényben maradt, bár az is igaz, hogy számos esetben (különösen a vidéki egyetemek vonatkozásában) csak korlátozottan alkalmazták. Hosszas tárgyalások után 1928-ban a törvényt enyhítették (de nem törölték el teljes egészében): nagyobb hangsúlyhoz jutottak bizonyos társadalmi-gazdasági és szakmai szempontok.

1928-ban a zsidó közösség vallási gyülekezetként először kapott képviselőt a parlament felsőházában: a szegedi Löw Immanuel főrabbi választották meg a neológ közösség képviselőjének, míg Koppel Reich, a budapesti ortodox hitközség főrabija lett a magyarországi ortodoxok képviselője. 1927-ben engedélyezték a Cionista Szövetség tevékenységének hivatalos felújítását. Az 1930-as évek közepén a mozgalomnak talán 4-5000 tagja volt, idővel ez a szám (a területi visszacsatolások után) megközelítőleg 10-12 000 főre nőtt. Létrejött és virágzott egy szervezet is, amelyben cionisták és annak ellenzői filantróp alapon együttműködtek a palesztinai zsidó közösség megsegítése céljából.

A két világháború közötti időszakban a magyar zsidóság radikális demográfiai, társadalmi és gazdasági változásokon ment keresztül. A területi veszteségek következtében (amelyek a történeti Magyarország 71,5%-ára terjedtek ki) a zsidó népesség száma az 1910. évi 910 000 főről kerekén 473 ezerre csökkent. Többségük középosztálybeli iparos, kereskedő és vállalkozó, magasan képzett szakmunkás, illetve (szabadfoglalkozású) értelmiségi volt. Az elkövetkező évtizedekben folytatódott számuk abszolút és relatív csökkenése: a 20 évnél fiatalabb zsidók aránya tovább zsugorodott, míg az idősebb nemzedékek részesedése az össz-zsidó népességen belül tovább emelkedett. Növekvő mértékben folytatódott a zsidók városokba történő

migrációja, különösen a fővárosba. Az ország zsidó népességének több mint fele ekkor már Nagy-Budapesten élt, amelynek zsidó közössége a második legnagyobb volt a korabeli Európában. Magyarországon a zsidók 65%-a a neológ közösségekhez tartozott, mintegy 30%-uk volt ortodox (mivel a nagy ortodox közösségek többsége az első világháború után átkerült az utódállamokba), míg a *status quo ante* hitközségek aránya körülbelül 5% körül volt.

A magyar zsidóság helyzete Bethlen István lemondása után az egyre inkább jobbra tolódó kormányok alatt is hosszabb ideig kielégítő maradt. A harmincas évek közepét követően azonban újabb éles antiszemita fordulatra került sor. Ennek több kiváltó oka volt: így azoknak a csoportoknak (kormányzati tisztviselőknek, katonatiszteknek, egzisztenciális bizonytalanságtól fenyegetett széles középosztálybeli rétegeknek) a növekvő befolyása, amelyek élesen szembenálltak a zsidók Magyarországon betöltött gazdasági és szellemi szerepével, befolyásával; azoknak a mozgalmaknak az erősödése, amelyek revizionista céljaik megvalósítása érdekében a náci Németországtól vártak segítséget, és nem utolsósorban a nyilas mozgalom megerősödése. Annak a (szélső)jobboldali propagandának az eredményeként, amely az égető gazdasági és társadalmi problémákat »faji kérdéssé« formálta át, a »zsidókérdés« újból kormányzati szintre került.

Az 1938. április 8-án benyújtott első zsidótörvény tervezete 20%-ban határozta meg a zsidók maximális arányát az úgynevezett szabadfoglalkozásokban, az adminisztratív állásokban, valamint a kereskedelmi és ipari vállalatok körében. (A törvény értelmében azok számítottak zsidónak, akik 1919 után tértek ki, vagy ettől az időponttól számítva zsidó szülőktől származtak.) Az ellenzéki pártok hevesen, ám eredménytelenül támadták a tervezetet, amelyet a parlament mindkét háza ratifikált (1938:15. tc.). A második zsidótörvényt (1939:4. tc.) 1939. május 5-én tették közzé; ez a törvény a »zsidó« meghatározását faji alapra helyezte, és tovább korlátozta a zsidónak minősített személyek gazdasági tevékenységét. Az első zsidótörvény által megszabott 20%-os arányt a második 6%-ra csökkentette. A hivatalos zsidó szervezetek, különösen a *Pesti Izraelita Hitközség*, széles körű társadalmi tevékenységbe kezdtek, hogy segítsék azokat a zsidókat, akiket ezek a törvények kiszorítottak a gazdasági életből. A törvény által korlátozottak közül számosan megkísérelték annak megkerülését. Megnőtt a kitérések száma (az első zsidótörvény kibocsátása után mintegy ötezren keresztelkedtek ki, a »keresztény« alkalmazottak száma nőni kezdett a »zsidó« vállalatoknál, néhányan pedig úgy próbál-

ták megkerülni a korlátozó rendelkezéseket, hogy fiktív szerződésekkel »árjásították« üzleti vállalkozásaikat.)

Az első (1938) és második (1940) bécsi döntés jelentősen megnövelte a trianoni Magyarország területét. Ennek következményeképp – míg 1930-ban 444 567 zsidó élt az akkori országterületen – az 1941. január 31-i népszámlálás szerint az akkori Magyarország 14 683 323 fős össznépeességéből 725 007 volt a zsidó, akik közül 184 453-en Budapesten éltek. Jugoszlávia 1941-es szétválása után további mintegy 20 000 zsidó került magyar fennhatóság alá. A rasszista harmadik zsidótörvény (1941:15. tc.) megtiltotta a szexuális kapcsolatokat zsidók és keresztények között, és további 58 320 embert, akik már nem voltak az izraelita felekezet tagjai, minősített zsidónak. A valóságban a zsidó eredetű keresztények száma ennél jóval magasabb volt: 1941 közepén meghaladta a 85 000 főt.

A magyarországi zsidóság az első veszteségeit 1941 júliusában szenvedte el, amikor 16-18 000 „hontalan” vagy kétes állampolgárságú zsidót az akkor német fennhatóság alatt álló Ukrajnába deportáltak. Többségüket Kamenyec-Podolszkij közelében meggyilkolták. A második nagyobb veszteségre 1942 januárjában került sor, amikor magyar csendőrök és katonák Bácskában mintegy 800 ottani zsidót gyilkoltak meg szerb partizánok üldözése közben. 1940–1941 során a zsidókat kirekesztették a reguláris katonai szolgálatból és munkaszolgálatra kötelezték őket. 1942 novemberére a munkaszolgálat kötelezővé vált valamennyi 24 és 33 év közötti zsidó férfi számára. A Szovjetunió megtámadása után munkaszolgálatos egységeket is a frontra irányítottak, ahol számuk fokozatosan 50 000 főre nőtt. A Vörös Hadsereg nagy Donkanyari áttörése után (1943. január) mintegy 40-43 000 munkaszolgálatos halt meg vagy került orosz fogságba.

1944. március 19-e után a Sztójay-kormány több mint 100 zsidóellenes rendeletet bocsátott ki a zsidók totális kirekesztésére, és valamennyi, zsidónak számító személyt a sárga csillag viselésére kötelezett. A zsidókat kizárták valamennyi nyilvános tevékenység és számos foglalkozás gyakorlásából, boltjaikat, üzleteiket bezárták, 3000 pengő feletti jövedelmeiket elkobozták, amiképpen autójukat, kerékpárjukat, rádiójukat és telefonjukat. Áprilisban döntést hoztak a zsidók gettósításáról, majd deportálásukról. A csendőrség – együttműködve a helyi adminisztratív szervekkel – Magyarország keleti részein és Észak-Erdélyben megkezdte a zsidók gettóiban történő elkülönítését. Ezt követte a zsidók »koncentrálása« a maradék országterületen,

Budapest kivételével. Először kisebb átmeneti helyeken gyűjtötték a zsidókat össze, majd nagyobb központi gettókba kényszerítették őket.

A deportálások május 15-én kezdődtek. A deportálásokat a magyar és a német hatóságok közösen szervezték, de a zsidók elszállítása az ország északi határára a magyar kormány feladata volt. Május 15-e és június 7-e között körülbelül 290 000 embert deportáltak az első (Kárpátalja) és a második (Észak-Erdély) zónából. Június végéig több mint 50 000 embert deportáltak a harmadik zónából, amely Északnyugat-Magyarországot és a Budapesttől északra eső területeket ölelte fel. A negyedik zóna (az Alföld és a Dunántúl központi régiója) zsidóit – mintegy 41 000 embert – ugyancsak kiszállították június végéig. A deportálás utolsó fázisában több mint 55 000 az ötödik zónában (Dunántúl) és Budapest elővárosaiban élő zsidót szállítottak el július 9-ig. Összesen 437 402 zsidót deportáltak, a túlnyomó többségüket (95%) Auschwitzba. A munkaképeseket (talán 10%) kiválogatták és a Harmadik Birodalom legkülönbözőbb helyein lévő koncentrációs táborokba küldték, a többieket elgázolták.

A magyar lakosság túlnyomó többségének magatartását a közöny jellemezte; a szerény szimpátia-tiltakozások és mentési kísérletek kivételnek számítottak. Elsődlegesen az egyházaknak állt módjában az embermentés.

Katonai vagy más érdemek alapján a magyar hatóságok néhány száz zsidót felmentettek a deportálás alól. A Kasztner Rezső (Rudolf), Komoly Ottó és mások által 1943-ban alapított Budapesti Segítő- és Mentőbizottság, valamint az Adolf Eichmann közötti egyezség alapján néhány transzportot – összesen mintegy 15 000 embert (főleg Debrecenből, Szegedről és Szolnokról) Ausztriába vittek. Ezeket a transzportokat nem szelektálták; a családok együtt maradtak, és a többség túlélte a megpróbáltatásokat. Az Eichmannal folytatott »vért áruért« tárgyalások részeként 1944. június 30-án Kasztnernek sikerült elérnie, hogy egy 1684 fős csoport kitutazhasson Svájcba, fejenként 1000 dolláros váltásdíjért. 1944. június 25-én a belügyminisztérium elrendelte, hogy a mintegy 220 000 budapesti zsidót a főváros néhány kerületében mintegy 2000, sárga csillaggal megjelölt házba koncentráljanak. Helyzetük váratlanul megjavult, amikor július 6-án Horthy kormányzó a katonai helyzetben bekövetkezett változások és a nemzetközi tiltakozások hatására leállította a további deportálásokat.

Augusztusban a zsidók helyzete tovább javult, amikor a németekkel szemben kevésbé szervilis Laktos Géza tábornok alakított új kormányt, azzal a

Horthytól kapott intencióval, hogy hozzon létre egy megállapodást a szövetséges hatalmakkal. Október 15-én azonban a náci Szálasi Ferenc Nyilaskezes Pártját segítették hatalomra. A nyilasok azonnal zsidóellenes kampányba kezdtek. A munkaszolgálatos egységeket Nyugat-Magyarországra küldték; november 6-án pedig egy mintegy 25 000 budapesti zsidóból álló – erőszakkal összeszedett – tömeget gyalogszerrel az osztrák határ közelében fekvő Hegyeshalomra hajtottak. Mások – számukat 50-60 000 főre becsülik – később követték ezt a csoportot. 1944–1945 telén a munkaszolgálatosokkal együtt mintegy 75 000 zsidó robotolt az oroszok elleni védvonal építésén az Alpokalján.

A Magyarországon szolgáló diplomáciai testületek tagjai megkíséreltek nyomást gyakorolni a Szálasi-kormányra, amely nemzetközi diplomáciai elismerésre törekedett. A még Budapesten tartózkodó zsidókat két csoportba osztották: november közepétől kezdve többségüket a központi vagy nagy gettóba kényszerítették, míg egy kisebb csoport a semleges államok védnöksége alatt álló, úgynevezett nemzetközi gettóban talált menedéket.

Az országban nem bontakozott ki nagyméretű zsidó ellenállás. Az ellenállás egyik formáját a cionista ifjúsági *báluc* mozgalom aktivistáinak tevékenysége jelentette: ők hamis személyi és más azonosító papírokkal látták el a rászorulókat, pénz, élelmiszer, ruha stb. formájában siettek támogatásukra, segítséget nyújtottak számukra, hogy szükség esetén el tudjanak menekülni/rejtőzni. Néhány semleges állam diplomatáinak mentőakciói sokkal hatékonyabbak voltak. A Budapesten maradó semleges államok követségei több tízezer úgynevezett védlevelet bocsátottak az üldözöttek segítségére, mely védlevelek tanúsították, hogy tulajdonosa az illető ország védelme alatt áll. A földalatti cionista mozgalom előszeretettel hamisította ezeket a védleveleket, így növelte számukat. Ennek a mentőakciónak fő alakjai Angelo Rotta magyarországi pápai nuncius, a svájci diplomata Carl Lutz, az olasz Giorgio Perlasca és a svéd Raoul Wallenberg voltak (az utóbbit elhurcolták a szovjet csapatok, miután elfoglalták Budapestet).

Január közepére azon a néhány tízezer zsidón kívül, akik barátoknál rejtőztek, bujdokoltak vagy elhagyott lakásokban húzták meg magukat, mintegy 70 000 zsidó volt összezsúfolódva a budapesti nagy és 30-35 000 a nemzetközi gettóban. A nyilas hatalomátvételtől 1945. január 18-ig, amikor a szovjet csapatok teljes egészében elfoglalták Pestet, mintegy 100 000 budapesti zsidó vesztette életét a halálmenetekben, kényszertranszportokban és nyilas csoportok által elkövetett tömeggyilkosságok-

ban, valamint járványok, éhezés és öngyilkosság következtek. A »zsidónak minősített« 825-850 000 magyar állampolgárból (ez kb. az összlakosság 5,4%-a) becslés szerint a magyar holokausztnak 565 000 fő esett áldozatul, közülük 297 ezren a trianoni Magyarországról. A budapesti zsidóságnak több mint 40%-a, míg a vidékieknek körülbelül 75%-a pusztult el.”

Nem elegáns dolog egy közel tizenöt év előtti – az angol fordításban erősen megrövidített és leegyszerűsített – időnként tartalmilag hiányos, a magyar társadalom ellentmondásait leegyszerűsítő, olykor a korábbi idők elfogultságait tükröző, összefoglalás kisebb-nagyobb tévedéseiért, hiányosságaiért (például a Sztójay-kormány rendeleteinek száma, az 1600/1944. ME r. ismertetése, az 1941-es népszámlálás stb.) utólag Canossát járni, ezeket itt és most fölösleges javítani is, mivel a helyes adatokat a kronológia megfelelő rovatai tényszerűen remélhetőleg tartalmazza.

Mindazonáltal azt mégsem lehet szó nélkül hagyni, hogy a fenti leírásban a zsidók nem a magyar élet egyik szegmensként, többségükben nem pusztán magyar állampolgárokként és kínhalálukig elkötelezett magyarokként jelennek meg, hanem csupán kívülálló, a történetek passzív elszenvedői. A hagyományos vallásos felfogás szerint az a zsidó, aki zsidó anyától születik vagy a vallási előírások szigorú szabályai szerint betér, a továbbiakban kósert eszik, körülmetélteti magát (férfiak esetében), megfürdik a *mikvé*ben és megtartja a szombatot. A közkeletű elképzelés szerint az a zsidó, aki annak tartja magát vagy a környezete annak tartja. (Ideális esetben a két feltétel egybeesik.) Korszakunkban arra a kérdésre, hogy ki a zsidó, legalább háromféle néha markánsan különböző, néha egymást átfedő válasz lehetséges: 1./ a vallását gyakorló zsidó ember; 2./ a zsidó kulturális közegben felnőtt és azt interiorizáló személy; 3./ a zsidótörvények és a faji megkülönböztetés alapján érintett egyének, függetlenül attól, hogy az illető személy szerint hogyan viszonyul a saját zsidóságához.

Az összefoglalásban nagyon kevés olvasható a zsidó élet belső gazdagságáról, sokarcúságról, a zsidók mindennapi életének gondjáról-bajáról, örömeiről, megaláztatásokról. Alig van információ a vidéki zsidóságról és a helyi életben betöltött szerepéről vagy az ortodoxia lassú átalakulásáról, a „zsidó-keresztény” interperszonális kapcsolatokról, a zsidók nagyvárosi kultúrában betöltött szerepéről, hogy a fájdalmas népi-urbánus vitáról ne is szóljunk. A lexikoncikk megkerüli a népi és baloldali antiszemitizmus problémáját, és általában érzéketlen a trianoni sokk, illetve a kisebbségi sorba kerülő magya-

rok tragikus helyzete iránt, nem emeli ki, hogy Magyarország, illetve politikai elitje az első világháború után kényszerpályára került, amelyről – többszöri próbálkozás ellenére – a tragikus végkifejletig sikertelennek bizonyult a visszafordulás.

Amikor kronológiám első kötete (*Pannóniától Magyarorszáig – A magyarországi zsidóság annotált kronológiája az előidőktől napjainkig* sorozat: I. *Hágár földjén: a kezdetektől az ország három részre szakadásáig (-1541)* [Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014] megjelent, úgy terveztem, hogy az ott vázolt időrendnek megfelelően a sorozat a második kötetrel folytatódik, amely az 1541 és 1783 közötti időszakot öleli fel. Bár az anyag jelentős részét – a későbbi időszakokat is beleértve – összegyűjtöttem és kéziratos (számítógépes) formában rendelkezésre áll, be kellett látnom, hogy a megváltozott társadalompolitikai háttér – és nem utolsósorban „hajlott korom és megromlott egészségem” – nem fogja lehetővé tenni, hogy ebben a tempóban néhány év alatt eljussak a hatodik kötet lezárásával napjaink eseményeihez. Úgy érzem, a Páva utcai Holokauszt Dokumentációs Központ (Budapest) és a mindmáig tervezés alatt álló Sorsok Háza körüli kontroverziák, valamint a holokauszt immár nem igazán méltón elmúlt 75. évfordulás megemlékezései is szükségessé teszik, hogy – bízva a jobb időkben – munkámat az 1918 és 1945 közötti időszak eseményeinek feldolgozásával folytassam, különös tekintettel a még élő utolsó szemtanúk egyre gyorsuló megfogyatkozására és arra a sajnálatos tényre, hogy a mai magyarországi zsidóság tudatát mindmáig a két háború közötti időszak és legfőképp a holokauszt, az 1944/45-ös évek emlékezete határozza meg. Pedig ellentétben a későbbi állításokkal – a magyarországi lakosság túlnyomó többségéhez hasonlóan – a hazai zsidóság a véres kezdet és vég ellenére támogatta, vagy legalábbis a bethleni konszolidációt követően elfogadta, a Horthy-rendszert. A megosztott ellenzék (legitimisták, polgári pártok, kispolgárok, szociáldemokraták) gyenge volt, a kommunista párt jelentéktelen. A harmincas évek közepéig zsidó kispolgárok közül sokan még Mussolini fasiszta, ám nem antiszemita Olaszországgal is szimpatizáltak, amely – más országok mellett – továbbtanulási lehetőséget biztosított a *numerus clausus* számkivetettjeinek. Furcsa, de logikus módon a zsidóság körében a rendszer iránti lojalitás a harmincas évek derekától még tovább is nőtt, mivel számosan benne látták az ellenszert és védelmet az egyre erősödő nyilas mozgalommal szemben. A neológia szócsövének számító *Egyenlőség* még 1937. október 10-én is higgadtságot ajánlott az olvasóinak: „Mi [...] csak azt mondjuk a magyar

zsidóságnak, nyugalom, mérséklet, kitartás, hit és reménység.” A törvények és szabályok betartására szocializált emberek közül sokan – a zsidótörvények ellenére még 1944-ben is – az utolsó pillanatig bíztak a magyar államban és személy szerint a nemzetmentőnek, országgyarapítóknak tekintett kormányzóban („a zsidók elhurcolását Horthy nem fogja engedni”), de a bekövetkező tragédia – összesen a kronológiában részletesen bemutatott egyes alperiódusok tényleges eseményeit a magyarországi holokauszttal – mindmáig sötét árnyként, vízvázstóként vetül az egész korszakra és névadójának megítélésére.

Mint minden ilyen jellegű munka, természetesen *A Kárpát-medencei zsidóság annotált kronológiája 1918 és 1945 között* hangzatos címet viselő is, számtalan, az irodalomjegyzékben tételesen felsorolt kutató korábbi munkáján alapul. Nem éreztem szükségét a szerzői idézőjelek kitételének, a hivatkozások pontos megadásának, konkordanciájuk összeállításának: az érdekeltek, illetve a téma ismerősei pontosan tudják, hogy – az általam vélt szükséges módosításokkal – hol vettem át vagy szálltam vitába mások nézeteivel, annál is inkább, mert tapasztalatom szerint egyes állítások gyakran ismétlődő toposzként vonulnak végig a szakirodalmi munkák egész során. A kronológia szövegében található idézőjelek mindig korabeli dokumentumokra, politikusok nyilatkozataira stb. utalnak. Minden eddiginél részletesebb – és remélhetőleg pontosabb – munkámban, amelyben természetesen minden hiba kizárólag engem terhel, nem a mindenáron való újat mondásra, hanem a rendelkezésre álló ismeretek összegyűjtésére, megrostálására, az adatellentmondások lehetőség szerinti kiküszöbölésére és legfontosabb célként a zsidó élet sokarcúságának, gazdagságának megmutatására törekedtem. Más munkáktól eltérően a kör- és korpanoráma felmutatása mellett fokozott figyelmet fordítottam az elszakított területek két háború közötti zsidóságának történetére (a lehetőség szerint kitérve az azt magában foglaló nagyobb államegységek – Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia, Ausztria – zsidóságát érintő eseményekre is). A rendelkezésre álló adatok alapján megkíséreltem az 1918–1944-es Magyarország ortodox, neológ és *status quo ante* rabbijainak működésére, munkásságára vonatkozó adatok összegyűjtését is. Különös hangsúlyt fektettem a magyar-

országi zsidóság belső életének, szervezeti felépítésének, ellentmondásainak stb. lehetőség szerint sokoldalú bemutatására, az itt élő nem magyar állampolgárságú zsidók problematikájának ismertetésére, a legkülönbözőbb irányzatok tevékenységének megismertetésére, különös tekintettel a hazai ortodoxiára, a cionista mozgalomra, az egymással versengő ifjúsági szervezetekre és nem utolsósorban a két háború közötti zsidóság szellemi produkciójára. Mindvégig célt volt annak folytonos felmutatása, hogy az 1918–1945 közötti események nem voltak eleve determináltak, az akkori emberek nem is így élték meg.

Álljanak itt a nemrég elhunyt jeles magyar-zsidó származású amerikai történész, John Lukács (Lukács János Albert, 1924, Budapest – 2019, Phoenixville, Pennsylvania/USA) más vonatkozásban írott, de ide is illő, nemcsak a historikusokat kötelező intő sorai: „A történészek gyakran jutnak téves következtetésekre, ha utólag igyekeznek ok-okozati összefüggéseket megállapítani. Nemcsak azért, mert a jelen szemszögéből nézik a múltat, hiszen ez elkerülhetetlen. Hanem azért, mert többnyire abból indulnak ki, hogy bizonyos események, amelyek előbb történtek, törvényszerűen vezetnek bizonyos későbbiekhez. Ez pedig nem más, mint a *post hoc, ergo propter hoc* (ezután, tehát emiatt) téveszméje. Okosabban tennék, ha e helyett nagyobb figyelmet szentelnének Jézus egyik korai példázatának a magvetőről és az ő vetéséről: »És... némely mag az út félre esik; és eljövén a madarak, elkapkodják azt«, »némely pedig a köves helyre esék«, és volt, amely »elsüle, és mivelhogy gyökere nem vala, elszáradott«, vagy »tövisek közé esék, és a tövisek felnevelkedvén, megfojtják azt«. A bűnös emberi természet krónikásának tudni kellene, hogy ez az igazság érvényes minden magvető és minden kiszórt mag sorsára, jóra és rosszra egyaránt. Az ígéretes jövő magvaira és a bajok magvaira is. És érvényes a mi témánkra és a mi történetünkre is. A bajok magvait elvetették, és sok ki is csírázott, mégsem kellett volna feltétlenül termést hozniuk. Az akkor történtek nem elkerülhetetlen vezettek a későbbi tragédiákhoz.” (John Lukács: *Budapest. A város és kultúrája* [Budapest: Európa Könyvkiadó, 1991], 217–218.)

Si erravit scriptor, debes corrigere lector! Benevolo lectori salutem!

